

Мовчазні множинності: синдром Шарля Бонне

Одного дня наприкінці листопада 2006 року мене терміново викликали до будинку для літніх людей, де я працюю. Одна з мешканок, Розалі, пані за дев'яносто, раптом почала бачити те, чого немає. Її дивні галюцинації здавалися дуже реальними. Медсестри викликали психіатра, щоб її оглянув, але задумалися, чи не могла ця проблема бути чимось неврологічним — наприклад, хворобою Альцгеймера чи інсультом.

Коли я приїхав і привітався з пані Розалі, то з подивом усвідомив, що вона повністю сліпа, — медсестри мені нічого про це не сказали. Хоча нічого не бачила вже кілька років, вона тепер «узріла» щось просто перед собою.

— Що саме? — спитав я.

— Людей у східному вбранні! — вигукнула жінка. — У шатах, ходять угору-вниз сходами... Чоловік повертається й усміхається до мене, у нього величезні зуби з одного боку рота. А ще тварини. Я бачу цю сцену з білою будівлею, і там кружляє білий сніг. Ще бачу коня (не гарного, а виснаженого) з ковшем, що розчищає сніг... Але він далі падає... Ще бачу багато дітей, вони теж ходять угору-вниз сходами. Одягнені в яскраві кольори — рожеві, сині, наче східне вбрання.

Вона бачила такі сцени вже кілька днів.

Я помітив у Розалі (як і в багатьох інших пацієнтів), що коли вона галюцинувала, очі в неї були розплющені, і хоча жінка нічого не могла бачити через свою сліпоту, її очі рухалися туди й назад так, наче споглядали якусь справжню сцену. Саме це і привернуло увагу медсестер. Таке сканування поглядом

не характерне для уявних сцен. Більшість людей, коли візуалізують чи зосереджуються на своїх внутрішніх образах, зазвичай заплющують очі або мають відсторонений погляд — не дивляться на щось конкретно. Як пише про це Колін МакГінн у своїй книжці «Розумове бачення», людина не сподівається виявити щось дивне чи нове у власній уяві, тоді як галюцинації можуть бути сповнені сюрпризів. Вони часто значно більш деталізовані, ніж образи з уяви, й так і просять, щоб їх вивчили та досліддили.

Її галюцинації, сказала Розалі, — радше «як кіно», ніж як сон. І, як кіно, вони іноді захоплювали її, іноді знуджували («Усе це ходіння вгору-вниз, усе це східне вбрання»). Вони приходили й ішли і, схоже, ніяк не були пов'язані з нею. Ці образи були мовчазні, і люди, яких вона бачила, ніби зовсім її не помічали. Якщо не брати до уваги їх надприродне мовчання, ці фігури здавалися доволі переконливими і реальними, хоча іноді й двовимірними. Але вона ніколи раніше не переживала нічого подібного, тому не могла не задуматися, а чи не збожеволіла.

Я обережно розпитав Розалі, але не виявив нічого, що вказувало б на дезорієнтацію чи марення. Дивлячись у її очі через офтальмоскоп, я бачив руйнування сітківки, але більше нічого поганого. Неврологічно вона була повністю нормальною: розсудлива літня пані, дуже енергійна як на свої роки. Я запевнив, що її мозок і розум, безумовно, цілком здорові, і пояснив, що галюцинації, хай як дивно, зовсім не рідкісні в людей зі сліпотою чи порушенням зору. Ці видіння не «психіатричні», вони є реакцією мозку на втрату зору. У неї був стан під назвою «синдром Шарля Бонне» (СШБ).

Розалі обміркувала це й зауважила, що спантеличена: чому галюцинації почалися тільки зараз, після того, як вона була сліпою вже кілька років? Та водночас дуже втішилася і заспокоїлася, коли почула, що її галюцинації — це результат відомого стану, який навіть має назву. Жінка випросталася і сказала: «Скажіть медсестрам, що в мене синдром Шарля Бонне», — а потім спитала: «Ким був цей Шарль Бонне?».

Шарль Бонне був швейцарським натуралістом XVIII століття. Його дослідження мали широкий діапазон — від ентомології до розмноження та регенерації в поліпів та інших мікроскопічних тварин. Коли хвороба очей зробила його улюблену мікроскопію неможливою, він переключився на ботаніку — провів перші експерименти із фотосинтезом; потім перейшов до психології і нарешті — до філософії. Коли Бонне почув, що його дід Шарль Люллен, у якого було погіршення зору, почав бачити «видіння», то попросив його надиктувати повний звіт.

Джон Лок у своїй «Розвідці про людське розуміння» (1690) висунув гіпотезу, що розум — це чистий аркуш, поки не отримає інформацію від органів чуття. Цей «сенсуалізм», як його називали, був дуже популярним серед філософів і раціоналістів XVIII століття, включно з Бонне. Бонне також уявляв мозок як «орган складної будови чи радше сукупність різних органів». Усі ці різні «органи» мали власні спеціалізовані функції. (Таке модульне уявлення про мозок було в той час радикальним, бо мозок все ще широко вважали недиференційованим, однорідним за будовою та функцією.) Тож Бонне приписував галюцинації свого діда продовженню активності в тому, що він вважав зоровими частинами мозку. От тільки тепер ця активність спиралася на пам'ять, адже не могла більше спиратися на відчуття.

Бонне — який пізніше переживав аналогічні галюцинації, коли його власний зір підупав, — опублікував короткий звіт про переживання Люллена у своїй книжці *Essai analytique sur les facultés de l'âme* 1760 року, присвяченій розгляду фізіологічної основи різних відчуттів і психічних станів. Однак оригінальний звіт Люллена, що займав вісімнадцять сторінок блокнота, був втрачений приблизно на 150 років і вийшов знову на світло лише на початку XX століття. Нещодавно звіт Люллена переклав нідерландський психолог Доуве Драйсма, включивши його до докладної історії синдрому Шарля Бонне у своїй книжці «Розлади розуму»*.

* Книжка Драйсми пропонує не лише яскравий опис життя і роботи Бонне, а й захопливі реконструкції життя десятка інших видатних постатей у неврології, імена яких сьогодні

На відміну від Розалі, Люллен ще мав якісь залишки зору, і його галюцинації накладалися на те, що він бачив у реальному світі. Драйсма підсумував звіт Люллена так:

У лютому 1758 року в його полі зору почали плавати дивні предмети. Це почалося з чогось, що нагадувало синю хустинку з маленьким жовтим колом у кожному кутику... Ця хустинка слідувала за рухом його очей: дивився він на стіну, своє ліжко чи гобелен, ця хустинка перекривала всі звичайні предмети в його кімнаті. Люллен був цілком розсудливою людиною і ніколи не вірив, що там справді була якась синя хустинка, що плавала навколо...

Одного дня в серпні його прийшли провідати дві онуки. Люллен сидів у своєму кріслі навпроти каміна, а його гості були праворуч від нього. Ліворуч з'явилися двоє юнаків. На них були чудові плащі, червоні із сірим, а їхні капелюхи були гаптовані сріблом. «Яких гарних джентльменів ви із собою привели! Чому ви не сказали мені, що вони прийдуть?» Але юні панянки божилися, що нікого не бачили. Як і хустинка, образи цих двох юнаків за кілька секунд розчинилися. Наступні кілька тижнів після цього було ще багато інших уявних гостей, усі жінки; вони мали гарні зачіски, а в деяких на голові були якісь коробочки...

Трохи пізніше Люллен стояв біля вікна й побачив наближення карети. Вона зупинилася біля будинку його сусіда і, поки він з подивом спостерігав, почала рости, поки не сягнула карнизу будинку на висоті приблизно дев'яти метрів від землі, з усім ідеально пропорційним... Люллен був приголомшений розмаїттям образів, які бачив: в одну мить це був рій мушок, що раптом перетворився на зграю голубів, а потім — на групу танцівних метеликів. Якось він бачив обертове колесо, що пливло в повітрі, на кшталт того, що ви бачили в портових кранів. Гуляючи містом, зупинився подивитися на величезні риштування, а коли

ні пам'ятають здебільшого за синдромами, названими на їх честь: Жоржа Жили де ла Туретта, Джеймса Паркінсона, Алоїза Альцгеймера, Жозефа Капра та інших.

прийшов додому, побачив такі самі в себе у вітальні, тільки в мініатюрі — менше ніж тридцять сантиметрів заввишки.

Як виявив Люллен, галюцинації СШБ приходять і йдуть; його «видіння» тривали кілька місяців, а потім зникли назавжди.

У випадку з Розалі галюцинації припинилися за кілька днів так само загадково, як і почалися. Проте майже за рік мені знову за- телефонували медсестри, які повідомили, що літня пані «у жахливому стані». Першими словами Розалі до мене були: «Абсолютно раптово, знічев'я Шарль Бонне повернувся з помстою». Вона описала, як за кілька днів до того «навколо почали вештатися фігури; кімната здавалася переповненою. Стіни перетворилися на великі ворота, крізь які почали вливатися сотні людей. Жінки були святково вбрані, мали гарні зелені капелюшки, гаптовані золотом хутра, а чоловіки страшні — великі, грізні, розхристані, сумнівні на вигляд, а їхні губи рухалися, наче вони розмовляли».

Тієї миті видіння здавалися Розалі абсолютно реальними. Вона й забула, що мала синдром Шарля Бонне. Жінка згадувала: «Я була така налякана, що кричала й кричала: “Заберіть їх із моєї кімнати, відчиніть ті ворота! Виженіть їх! А потім зачиніть ворота!”». Вона чула, як якась медсестра казала про неї: «Вона не при собі».

Тепер, три дні по тому, Розалі сказала мені: «Гадаю, я знаю, що спровокувало це знову». І вона розповіла, що на початку тижня мала дуже стресовий, виснажливий час — довгу, спекотну по- дорож до фахівця з гастроентерології на Лонг-Айленді. По доро- зі жінка ще й пережила неприємне падіння на спину. Поверну- лася назад пізно, шокована, зневоднена, майже у стані колапсу. Лягла в ліжку й провалилася в глибокий сон. Наступного ранку прокинулася і побачила жахливі видіння людей, що проходили крізь стіни її кімнати, і це тривало тридцять шість годин. Потім Розалі стала почуватися трохи краще й обдумала те, що відбу- валося. На цьому етапі вона проінструктувала юну волонтер- ку знайти в інтернеті звіт про синдром Шарля Бонне і роздати

його копії персоналу будинку для літніх людей, щоб вони зна- ли, що відбувається.

Наступні кілька днів її видіння стали значно слабшими й повністю припинилися, коли вона розмовляла з іншими чи слухала музику. Її галюцинації стали «скромнішими», як Розалі сама зауважила, і тепер траплялися лише ввечері, якщо вона сиділа тихо. Я подумав про уривок із книжки «У пошуках втра- ченого часу», де Пруст говорить про церковні дзвони Комбре — як їх звук неначе стихав удень і був чутний лише тоді, коли га- мір і гвалт дня вщухали.

До 1990 року синдром Шарля Бонне вважали рідкісним — у медичній літературі було згадано лише декілька випадків*. Я вважав це дивним, бо, пропрацювавши в будинках і пансіо- натах для літніх людей понад тридцять років, бачив сліпих чи

* Чи то так здавалося. Нещодавно я наштовхнувся на дивовижний звіт за 1845 рік Тру- мена Абеля — лікаря, який у віці п'ятдесяти восьми років почав втрачати зір і до 1842 року, за чотири роки, став повністю сліпим. Він описує це в статті для Boston Medical and Surgical Journal.

«У цій ситуації, — писав він, — я часто мріяв відновити свій зір і побачити найгар- ніші краєвиди. Врешті ці краєвиди почали виникати в мініатюрі, коли я не спав: з'явля- лися маленькі поля, площею квадратний метр, — одні вкриті зеленою травою, а інші овочами, деякі у цвіту. Це тривало дві чи три хвилини, а потім зникало». За краєви- дами почало з'являтися широкє різноманіття інших «ілюзій» — Абель не використо- вував слово «галюцинації», — породжених «внутрішнім зором».

За кілька місяців його видіння ускладнилися. Його «мовчазні, але нахабні гості» часом були нав'язливими, коли троє чи четверо людей сиділи на його ліжку або «ста- вали біля ліжка, нахилилися до мене і дивилися просто мені в очі». (Часто його галю- цинаторні люди неначе визнавали його, хоча зазвичай СШБ-галюцинації не взаємо- діють зі своїми галюциаторами.) Одного вечора, повідомляє він: «Мені загрожувало приблизно о 10 годині бути затоптаним волами, але, вмюючи зберігати спокій, я сидів тихо, і, потовпившись, вони всі зникли, не зачепивши мене».

Іноді він бачив тисячі людей, чудово вбраних, які формували колони, що зника- ли вдалині. Одного разу це була «колона щонайменше кілометр завширшки... чоло- віків верхи, що їхали на захід... Вони їхали повз кілька годин».

«Те, що я тут виклав, — писав Абель у кінці свого докладного звіту, — мабуть, зда- ється дивовижним тим, хто не знайомий з історією ілюзорних видінь... Наскільки моя сліпота вплинула на такий результат, я не можу сказати. Ніколи раніше я не міг усві- домити давнього порівняння людського розуму з мікрокосмом чи всесвітом у міні- атурі... проте все це було обмежене органом психічного зору і займало, мабуть, про- стрі не більше кількох міліметрів».

підсліпуватих пацієнтів зі складними зоровими галюцинаціями типу Шарля Бонне (так само як бачив глухих чи майже глухих пацієнтів зі слуховими — найчастіше музичними — галюцинаціями). Я гадав: чи не був СШБ насправді набагато поширенішим, ніж говорила література? Нещодавні дослідження підтвердили, що так і є, проте СШБ і досі рідко визнають навіть лікарі, і можна припустити, що багато чи більшість випадків пропускають чи неправильно діагностують. Роберт Тейніс із колегами, вивчаючи майже шістьсот літніх пацієнтів із проблемами зору в Нідерландах, виявив, що майже 15 відсотків з них мали складні галюцинації — у вигляді людей, тварин чи сцен, а 80 відсотків мали прості галюцинації — у вигляді обрисів та кольорів, іноді візерунків, але не сформованих образів чи сцен.

Більшість випадків СШБ, мабуть, залишаються на цьому елементарному рівні простих візерунків чи кольорів. Пацієнти, що мали прості (і, мабуть, тимчасові чи періодичні) галюцинації такого типу, могли й не звертати на них великої уваги чи забувати повідомити про них у розмові з лікарем. Але геометричні галюцинації деяких людей стійкіші. Одна літня пані з макулярною дегенерацією, дізнавшись про мій інтерес до цієї теми, описала, як у перші два роки погіршення свого зору бачила:

...велику кулю світла, що кружляла навколо, а потім зникла, змінюючись кольоровим прапором у чіткому фокусі... На вигляд він був точно як британський прапор. Звідки брався, я не знаю... Останні кілька місяців я бачила шестикутники, часто рожевого кольору. Спочатку всередині цих шестикутників були заплутані лінії та інші маленькі кольорові кульки: жовті, рожеві, лавандові, сині. Тепер там лише чорні шестикутники, що для всього світу схожі на кахлі для ванної кімнати*.

* Особливо влучний опис галюцинацій за СШБ («Я скрізь бачу лілові квіти») дали Лілас і Марія Могк у своїй чудовій книжці «Макулярна дегенерація», написаній для пацієнтів із цим станом.

Тоді як більшість людей із СШБ знає, що галюцинує (часто через невідповідність того, що бачить), деякі галюцинації можуть бути правдоподібними й відповідними, як у випадку з «гарними джентльменами», що супроводжували онучок Люллена, і можуть, принаймні спочатку, здаватися реальними*.

Для складніших галюцинацій типово бачити обличчя, хоча вони майже ніколи не бувають знайомими. Девід Стюарт у неопублікованих мемуарах описує це так:

У мене була ще одна галюцинація... Цього разу це були обличчя, найпримітнішим з яких був чоловік, який міг бути капітаном великого корабля. Це не був мультяшний Попай, але в такому дусі. На ньому був синій кашкет із блискучим чорним козирком. Його обличчя було сірим із доволі товстими щоками, блискучими очима й величезним носом картоплиною. Нікого схожого я раніше не бачив. Це не була карикатура, і він здавався дуже навіть живим, кимось, із ким мені, схоже, було б приємно бути знайомим. Він незмигиво дивився на мене із м'яким і загалом апатичним виразом.

Цей капітан великого корабля, як зауважив Стюарт, з'явився, коли він слухав аудіокнигу про біографію Джорджа Вашингтона, де була згадка про якихось моряків. Він також згадував, що мав одну галюцинацію, «яка майже повторювала картину Брейгеля, яку я одного разу — і лише одного разу — бачив у Брюсселі», а також іншу про карету, що, як він думав, могла належати Семюелу Піпсу, невдовзі після того, як прочитав біографію цього діяча.

Хоча деякі галюцинаторні обличчя на кшталт капітана корабля Стюарта здаються зрозумілими й правдоподібними, інші можуть бути дуже спотворені чи складатися іноді з фрагментів —

* Може бути також зворотне. Роберт Тейніс розповів мені, як один з його пацієнтів, побачивши чоловіка, котрий висів ззовні його квартири на дев'ятнадцятому поверсі, припустив, що це була чергова галюцинація. Коли цей чоловік помахав йому, він не помахав у відповідь. Ця «галюцинація» виявилася мийником вікон, який неабияк образився, що на його дружній помах не відповів.